

Aleksander Kiklewicz

Język w komunikacji interkulturowej

Acta Neophilologica 14/1, 89-103

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksander Kiklewicz

Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

JĘZYK W KOMUNIKACJI INTERKULTUROWEJ

Key words: intercultural communication, precedent (key) phenomena, precedent text, stereotype, contrastive anthropology, cultural type, axiology of culture

- Мама, можно я поиграю на балалайке?
- Нет, Наташа! Сначала поставь самовар, покорми медведя и выключи атомный реактор. И давай выпьем водки!
- Mamo, czy mogę zagrać na bałalajce?
- Nie, Nataszo! Najpierw nastaw samowar, nakarm niedźwiedzia i wyłącz reaktor jądrowy. I napijmy się wódki!

Rosyjski dowcip

1. Teksty, wypowiedzi, nazwy precedensowe

Zróznicowania kulturowe dotyczą wielu sfer działalności oraz mentalności grup społecznych, w tym tak zwanych fenomenów kluczowych – kategorii pojęciowych (konceptów), twierdzeń, przekonań, sądów, postaw, a także form ich manifestacji – wypowiedzi (przysłów, aforyzmów, słów skrzydlatych) i tekstów charakterystycznych dla danej kultury, mających w niej status szczególnie, priorytetowy. Fenomeny kluczowe (do których zaliczyć należy znane postacie z folkloru, literatury, filmu, życia publicznego) należą do kompetencji kulturowej wszystkich lub większości członków wspólnoty.

Podstawą konceptów kluczowych są teksty precedensowe. Określenie to zostało zaproponowane przez rosyjskiego językoznawcę Jurija Karaułowa, który uznał, że teksty precedensowe: 1) są dobrze znane większości członków danej wspólnoty (innymi słowy – mają charakter „nadosobowy”); 2) są aktualne ze względu na swoją treść ideologiczną, to znaczy przekazują ogólne, stereotypowe, ważne dla społeczeństwa wartości; 3) nawiązanie (czy też apelacja) do takich

tekstów w komunikacji międzyludzkiej nie ustaje, toteż stanowią one bazę konceptualizacji wielu zjawisk rzeczywistości¹. Precedensowy charakter kluczowych tekstów kultury polega na tym, że w sposób skondensowany wyrażają one najważniejsze dla danej grupy społecznej pojęcia, a więc funkcjonują jako punkty odniesienia, wzorce interpretacji nowych sytuacji i zdarzeń. Wiktoria Krasnych zauważyła, że pojęcie tekstów precedensowych stało się podstawą takich kategorii etnolingwistyki, jak wypowiedzi precedensowe, nazwy precedensowe czy reminiscencje precedensowe².

Status precedensowy w pierwszej kolejności mają teksty folkloru oraz teksty artystyczne z programu lektur szkolnych. Poza tym należą do nich aforyzmy, przysłowia, modlitwy, dowcipy, skecze kabaretowe, filmy itd. Z komunikacyjnego punktu widzenia ważna jest odtwarzalność takich tekstów, a mianowicie wielokrotne wykorzystanie ich jako reminiscencji, to znaczy interpretacji konkretnego „przypadku” poprzez jego odniesienie do sytuacji wzorcowej, opisanej w tekście precedensowym. Taki figuratywny sposób konceptualizacji świata warunkuje większą sugestywność przekazu, między innymi za sprawą powołania się na źródło o wysokim statusie kulturowym.

Znajomość tekstów precedensowych stanowi niezbędną część ogólnej kompetencji kulturowej, a więc podstawę porozumienia i skutecznej komunikacji. Odwrotnie, brak znajomości w tym zakresie może warunkować w komunikacji międzykulturowej nieporozumienie, w szczególności nieadekwatne lub niepełne traktowanie komunikatu, polegające na tym, że należący do obcej kultury interpretator nie rozpoznaje apelacji do tekstu precedensowego. Rozważmy (za W. Krasnych) zdanie z rosyjskiego tekstu prasowego:

Отрадно сознавать, что мышкой выступила наша газета [Z przyjemnością stwierdzamy, że jako myszka wystąpiła nasza gazeta].

Dosłowne tłumaczenie z języka rosyjskiego na język polski okazuje się niewystarczające, aby adekwatnie przekazać sens oryginału. „Zaciemniającym” sens elementem jest tu rzeczownik *myszka*, za pomocą którego dziennikarz apeluje do kluczowego dla kultury rosyjskiej tekstu – bajki ludowej o rzepce (ten sam wątek leży u podstaw wiersza dla dzieci autorstwa Juliana Tuwima *Rzepka*). W historii, o której opowiada bajka, udział myszki zadecydował o wyciągnięciu rzepki. A więc przy uwzględnieniu wspomnianej reminiscencji tekstowej zdanie z rosyjskiej gazety należałoby zinterpretować: „Z przyjemnością stwierdzamy, że decydujący wkład w rozwiązanie omawianego problemu wniosła nasza gazeta; można to porównać z ludową bajką rosyjską, w której udział myszki zadecydował o wyciągnięciu rzepki”.

Kulturowa informacja, jak widzimy, jest niezbędna do adekwatnego, pełnego zrozumienia tekstów językowych. Oczywiście tekst może zostać zrozumiany na

¹ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 1987, s. 216 i n.

² В.В. Красных, „Свой” среди „чужих”: миф или реальность?, Москва 2003, s. 170.

poziomie informacji językowej, to znaczy dosłownie. Tym aspektem funkcjonowania tekstów zajmuje się semantyka lingwistyczna. Semantyka kulturowa przedstawia pełniejszy obraz treści tekstu, zawierający elementy tak zwanego podtekstu. Za przykład może posłużyć następujący tekst prasowy (opublikowany w tygodniku „Angora”):

Dopijam maniakalnie napoje ze szklanek. Do ostatniej kropli. Szyja nieraz boli od czekania, aż ta kropla spłynie. Nie znoszę widoku resztek płynu na dnie. [...] Uwielbiam moje stopy. Codziennie wieczorem się im przyglądam. [...] Herbata musi być zalana do odpowiedniego miejsca. Jeżeli ją robi ktoś inny i należy za mało, wstaję i dolewam. [...] Odróżniam skarpetkę prawą od lewej.

Zrozumienie sensu i specyficznej ekspresji tego tekstu będzie tajemnicą dla kogoś, kto nie skojarzy jego treści z kultowym filmem Marka Koterskiego. Zresztą wskazuje na to tytuł tekstu: *Pamiętacie „Dzień świra”?*

Rozważmy kolejny przykład: w znanym opowiadaniu Ernesta Hemingwaya *Stary człowiek i morze* czytamy:

Święty Piotr także był rybakiem, podobnie jak ojciec wielkiego DiMaggio.

Pełne rozumienie tego fragmentu wymaga znajomości fenomenu kluczowego, którym jest „wielki DiMaggio”. Chodzi o Joe DiMaggio, słynnego baseballistę zespołu New York Yankees. Był to drugi mąż Marilyn Monroe, w okresie od 14 stycznia do 27 października 1954 roku, a także idol rybaka Santiago z opowiadania Hemingwaya. W powyższym cytacie zostały zakodowane ważne elementy amerykańskiej kultury: 1) wspomnienie o znanym w całym kraju baseballiście wskazuje na zainteresowanie Amerykanów sportem, a w szczególności baseballiem jako narodowym rodzajem sportu; 2) postać DiMaggio jest związana z postacią Marilyn Monroe, ponieważ był jej mężem. Zarówno Marilyn Monroe, jak i DiMaggio realizują amerykański mit społeczny. W micie tym przedstawiciele niższych warstw społecznych stają się znani mieszkańcom całego kraju³.

Podobne komplikacje towarzyszą rozumieniu tekstów artystycznych zawierających takie zjawiska, jak aluzja literacka, pastisz, parodia konstrukcyjna/pozytywna (termin Michała Głowińskiego), trawestacja, stylizacja, reminiscencja czy cytat ukryty. Czytelnik kulturowo „niewyrobiony” nie jest w stanie zdekodować tak zwanego kontekstu pionowego (to znaczy kulturowego) tekstu – w ten sposób część, czasem bardzo ważnej, informacji „umyka”. Może to dotyczyć informacji ludycznej, która regularnie towarzyszy parodii⁴ i której uświadomienie wymaga od czytelnika określonych doświadczeń kulturowych – znajomości pierwowzórów. Oto przykłady⁵:

³ Zob. С.Г. Тер-Минасова, *Язык и межкультурная коммуникация*, Москва 2004.

⁴ R. Nycz, *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, Kraków 2009, s. 217.

⁵ Źródła przykładów: W. Mizerski, *Język polski. Encyklopedia w tabelach*, Warszawa 2000, s. 324; R. Handke, *Poetyka dzieła literackiego*, Warszawa 2008, s. 59.

Pierwowzór	Utwór zawierający cytaty ukryte
Dante Alighieri, <i>Boska komedia</i> : W życia wędrówce, na połowę czasu, Straciwszy z oczu szlak niemyślnej drogi, W głębi ciemnego znalazłem się lasu.	Witold Gombrowicz, <i>Ferdydurke</i> : W połowę drogi mego żywota pośród ciemnego znalazłem się lasu.
Zygmunt Krasiński, <i>Psalm dobrej woli</i> : Wszystko nam dałeś, co dać mogłeś, Panie, Z skarbu wiecznego miłościwej łaski! Tysiącletnie dałeś panowanie, Ubrane w śnieżne, przechrześcijańskie blaski Nadeuropejskiej cnoty! [...] <i>Boże, coś Polskę...</i> (pieśń religijna): Przed Twe ołtarze zanosim błaganie	Adolf Nowaczyński, z tomu <i>Meandry</i> : Wszystko nam dałeś, co dać mogłeś, Panie! Jezióra błota, piasków wielkie morza, Kopalnie głupstwa, Prokrustowe łoże, Pasożytami ciężkie pokaranie, Więc przed ołtarze Twe niesiem błaganie: Odbierz to wszystko, co nam dałeś, Boże.

Charakterystycznym przykładem nasycenia tekstu artystycznego różnego rodzaju aluzjami jest poemat Wenedykta Jerofiejewa *Moskwa – Pietuszki*, szczegółowo skomentowany przez Jurija Levina⁶. Rosyjski badacz wyodrębnił w tekście Jerofiejewa pięć rodzajów źródeł literackich, na których została oparta obrazowa struktura poematu: 1) Biblia, szczególnie *Pieśń nad pieśniami* oraz *Księga psalmów*; 2) radzieckie teksty propagandowe – dziennikarskie, literackie, polityczne; 3) tak zwana ezoteryczna poezja rosyjska – wiersze Fiodora Tiutczewa, Borysa Pasternaka, Osipa Mandelsztama; 4) literatura sentymentalizmu, szczególnie *Podróż sentymentalna* Laurence’a Sterne’a; 5) proza rosyjska XIX wieku, głównie autorstwa Fiodora Dostojewskiego. Przy tłumaczeniu podobnych tekstów na język obcy ważne jest nie tylko zachowanie wyjściowej treści, lecz także w pewnym stopniu formy i struktury tekstu, gdyż ulegają one s e m a n t y z a c j i.

Ponieważ bariery międzykulturowe w recepcji tekstów literatury artystycznej często są bardzo duże, przybliżenie czytelnikowi ukrytych w nich treści jest zadaniem krytyków literackich. Zdarza się, że taką inicjatywę podejmuje sam autor, jak to uczynił znany rosyjski prozaik Andriej Bitow, publikując obszerny tom komentarzy do własnej powieści *Dom Puszkina* (*Пушкинский дом*). Krytyk literacki (lub komentujący swoje dzieło autor) występuje jako mediator czy też pośrednik między tekstem a odbiorcą, w pewnym stopniu przypomina postać znaną z teorii komunikacji masowej – przywódcę opinii, którego funkcja polega na przekazywaniu i tłumaczeniu ważnych informacji płynących z mediów⁷. Podobnie jak w mediach masowych, w literaturze artystycznej (szczególnie w przypadku aluzyjnie nacechowanych tekstów) występuje zatem d w u s t o p n i o w y p r z e p ł y w i n f o r m a c j i.

Teksty precedensowe często stają się źródłem powstania wyrażen stereotypowych, w szczególności frazeologizmów o nacechowaniu wartościującym. Przykładem może być wypowiedź precedensowa pochodząca z tekstu powieści Aleksandra

⁶ Ю. Левин, *Комментарий к поэме „Москва – Петушки” Венедикта Ерофеева*, Graz 1996.

⁷ M. Mrozowski, *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*, Warszawa 2001, s. 347.

Puszkina *Dubrowski* (w Rosji jest to obowiązująca lektura szkolna). Rosjanie często używają nawiązującego do tej powieści frazeologizmu:

Тихо, Машиа, я – Дубровский [Bądź cicho, Maszo – jestem Dubrowski].

W wyszukiwarce internetowej www.rambler.ru można znaleźć ponad 100 tekstów rosyjskich zawierających ten frazeologizm, któremu można przypisać – w pewnym przybliżeniu – znaczenie: „Proszę się nie martwić – nie dzieje się nic złego; kontroluję przebieg sytuacji”, na przykład:

– *Да и с какого тебя понесло туда?! тебе здесь на Родине не жилось? захотелось красивой жизни? или половые гормоны ударили в не ту часть мозга?*

– *Тихо, Машиа, я – Дубровский... Это я о том, что не надо так резко.*

Adekwatne rozumienie podobnych wyrażen językowych wymaga znajomości ich źródeł. Dosłowne tłumaczenie rosyjskiego oryginału na język polski jako:

Bądź cicho, Maszo – jestem Dubrowski

jest możliwe jedynie pod warunkiem, że oryginał jest dobrze znany w środowisku polskich czytelników tłumaczenia, inaczej byłaby wymagana modyfikacja formy wypowiedzi, znalezienie funkcjonalnego odpowiednika na poziomie całego komunikatu. Rzecz polega na tym, że zastosowanie nawiązującego do powieści Puszkina frazeologizmu ma szczególną funkcję komunikacyjną: wnosi do przekazywanej informacji element gry językowej, pewną ludyczność, ironię, dlatego tłumacz powinien zadbać o to, aby nowa wersja tekstu przekazywała nie tylko informację semantyczną, lecz także informację ekspresywną.

W podobny sposób funkcjonują w komunikacji międzykulturowej nazwy precedensowe. W wielu kulturach nazwiska wybitnych pisarzy przybierają status symboliczny – w przestrzeni kulturowej funkcjonują one jako swego rodzaju fenomeny medialne, umożliwiające przekaz wartości najbardziej charakterystycznych dla danej kultury. W kulturze rosyjskiej takim fenomenem kluczowym jest na przykład Puszkina, w polskiej – Mickiewicz, w ukraińskiej – Szewczenko, w niemieckiej – Goethe, choć mają one różny stopień skonwencjonalizowania i „eksploatowania”. Tak więc koncept „Puszkina” spośród powyżej wymienionych jest prawdopodobnie najbardziej skonwencjonalizowany i bogaty w dodatkowe konotacje (można też twierdzić: najbardziej konceptualnie pojemny). Rosjanie używają tego rzeczownika w składzie niektórych frazeologizmów, na przykład:

А работать за вас Пушкин будет?

Sens tego wyrażenia (które dosłownie znaczy: „[Czy uważasz, że] za ciebie będzie pracował Puszkina?”) jest następujący: „Musisz to zrobić; nikt inny tego za ciebie nie zrobi”, ale ponadto zawiera także element ekspresji ludycznej za sprawą kontrastu semantycznego pomiędzy domeną docelową: KTOŚ, KTO MA WYKONAĆ PEWNE RUTYNOWE ZADANIE, a domeną źródłową: PUSZKINA.

Podobne zjawisko można obserwować też w innych kulturach. W języku angielskim występuje frazeologizm:

all Sir Garnet

którego pochodzenie nawiązuje do nazwiska angielskiego przywódcy wojskowego Sir Garneta Wolseley'a (1833–1933). Na język polski tłumaczy się go: „Wszystko w porządku”.

W każdej kulturze można wskazać charakterystyczny dla niej, określony zespół stereotypów. Z jednej strony, większość stereotypów ma charakter ukryty, niewerbalizowany lub rzadko werbalizowany – ludzie, ogólnie biorąc, nie są skłonni do słownego uzewnętrzniania, do „ujęzykowania” swoich relacji i nastawień społecznych (jak słusznie twierdzą na przykład przedstawiciele amerykańskiej szkoły Palo Alto)⁸. Z drugiej strony, niektóre stereotypy są magazynowane w systemie języka, a przede wszystkim znajdują odzwierciedlenie w tekstach. Chodzi na przykład o – nierzadko niepoprawne politycznie – nazwy wyrazowe, frazeologizmy czy przysłowiowe powiedzenia typu:

- cygan (w znaczeniu: ‘kłamca, oszust’),
- Prusak (w znaczeniu: ‘ktoś twardy, bezlitosny’),
- pigmej (w znaczeniu: ‘ktoś o małym znaczeniu’),
- angielska flegma (w znaczeniu: ‘spokój, opanowanie, brak żywszych reakcji uczuciowych’).

Należy jednak unikać machinalnego utożsamiania systemu języka z systemem konceptualizacji świata. System języka tylko częściowo odzwierciedla elementy kulturowego obrazu świata, to znaczy realne, „żywe” wyobrażenia o rzeczywistości przedstawicieli określonej wspólnoty kulturowej w określonym czasie historycznym. Przynajmniej część stereotypów wyrażanych w formach językowych dziś nie ma nic wspólnego z aktualnym postrzeganiem świata przez członków wspólnoty językowej – jako przykład można podać ironiczny sens przytoczonego na początku artykułu dowcipu na temat typowego Rosjanina. Za kolejny dowód dowolności treści stereotypów mogą posłużyć obserwacje Aleksandra Jordanowa, byłego marszałka sejmu Bułgarii (przytaczam fragment wywiadu z Jordanowem, zatytułowanego *Bułgaria za wcześnie wstąpiła do UE*, a opublikowanego w łamach „Gazety Wyborczej”, wydanie z 26 marca 2010 roku):

Faktycznie mamy z tym [z poziomem korupcji – A. K.] duży problem. Ale myślę, że nawet sami Bułgarzy trochę przesadzają z samokrytyką. Kiedy byłem ambasadorem w Polsce, o Bułgarii też opowiadało się niestworzone rzeczy – że straszna korupcja i przestępczość. A z badań waszego MSW wynikało, że większa przestępczość była wtedy w Polsce.

⁸ A. Киклевич, *Роль стереотипов в межкультурной коммуникации*, Przegląd Wschodnioeuropejski 2010, t. 1, s. 273.

„Kłamią” (ze współczesnego punktu widzenia) także stereotypy genderowe, czego dowiodły między innymi badania Małgorzaty Karwatowskiej i Jolanty Szpyry-Kozłowskiej⁹. Przysłowia:

*Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle,
Chłop jak żaba lepszy niż baba,
Każda baba z natury uparta,
Jak wie co baba, to wie wójt i cała gromada,
Nie ma ryby bez ości, nie ma baby bez złości*

kontrastują z realnym układem społecznym, w którym równouprawnienie płci (nie tylko w krajach Europy Zachodniej i USA, ale także w Polsce) stało się (czy też staje się) normą¹⁰.

Oddziaływanie stereotypów językowych w dużym stopniu jest oparte na tekstach precedensowych: nawet w sytuacjach, gdy są one sprzeczne z aktualnymi przekonaniem użytkowników języka, stereotypy są stale w użyciu, wywołują presję na opinię społeczną poprzez sam fakt, że ich nośnikami są teksty (wypowiedzi, nazwy) o statusie szczególnym, należące do kanonu danej kultury. W tym przypadku forma (czyli forma sugestywna) góruje nad treścią.

Status fenomenów precedensowych mogą mieć nie tylko produkty działalności językowej, lecz także inne artefakty, którym nadaje się sens ideologiczny. Takim przykładem celowej symbolizacji i ideologizacji artefaktów jest funkcjonowanie w przestrzeni międzykulturowej w czasach zimnej wojny między blokiem wschodnim a zachodnim, czyli od lat pięćdziesiątych do lat osiemdziesiątych XX wieku, C o c a - C o l i. Czytelnik książki Toma Standage'a może być zaskoczony początkiem rozdziału pod tytułem „Globalizacja w butelce”, w którym jest mowa o... wolności jako najważniejszej dla Amerykanów wartości społecznej:

Wiek XX przeszedł do historii jako stulecie walki o wolność – ekonomiczną, polityczną i społeczną – jednostek i narodów. [...] Walka toczyła się też w sferze wartości, a tu na pierwszym planie znalazła się Coca-Cola. W pewnym sensie w tych latach jej przekaz się uniwersalizował. Dla Zachodu Cola stała się symbolem najbliższych mu wartości: wolności, demokracji i gospodarki wolnorynkowej, liberalnego kapitalizmu, mówiąc w skrócie. W oczach komunistów Coca-Cola była uosobieniem wszystkiego, co w kapitalizmie najgorsze: wyzysku, władzy prywatnego kapitału i ulegania prymitywnym zachciankom konsumentów jako zasadzie organizującej gospodarkę. Nie przypadkiem podczas konwencji w centrali koncernu w Atlancie w roku 1948 na ścianie, nad głowami delegatów, wisiał wielki napis: „Dla nas komunizm to żelazna kurtyna, dla nich demokracja to Coca-Cola”¹¹.

Standage przytoczył – w pewnym sensie unikatowy – fragment historii II wojny światowej i powojennej, dotyczący rosyjskiego marszałka Konstantyna Żuko-

⁹ M. Karwatowska, J. Szpyra-Kozłowska, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Lublin 2005, s. 170 i n.

¹⁰ Zob. A. Kiklewicz, *Kategorie lingwistyki międzykulturowej w ujęciu systemowym*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego 2010, t. 66, s. 89–90.

¹¹ T. Standage, *Historia świata w sześciu szklankach*, Warszawa 2007, s. 286–292.

wa, którego w czasie negocjacji toczących się po wojnie między aliantami a komunistami na temat podziału Niemiec Eisenhower poczęstował Colą:

marszałkowi bardzo zasmakowała i szybko się przyzwyczył. Pojawił się jednak problem – nie wypadło, by sowiecki przywódca tak otwarcie okazywał sympatię do czegoś, co uchodzi za symbol amerykańskich wartości, zwłaszcza że wymuszona wojenna współpraca między sojusznikami szybko przekształcała się w ostrą rywalizację. Żuków nie chciał jednak porzucać swych świeżej daty przyzwyczajęń i zaproponował rozwiązanie – czy nie dałoby się robić, specjalnie dla niego, bezbarwnej Coli? W ten sposób mógłby udawać, że pije wódkę, a to wszak u Rosjan rzecz normalna. Prośba Żukowa z osobistą rekomendacją prezydenta Trumana trafiła do centrali koncernu w Atlancie. Firmowe laboratorium stanęło na wysokości zadania i wyłącznie na użytek marszałka Żukowa ruszyła produkcja bezbarwnej Coca-Coli, którą dostarczano do sowieckiego dowództwa w cylindrycznych butelkach zamykanych białym kapslem i z czerwoną, pięcioramienną gwiazdą na etykiecie¹².

Negatywne nacechowanie ideologiczne Coca-Coli występowało nie tylko w Związku Radzieckim i w krajach obozu socjalistycznego, lecz także w krajach Europy Zachodniej. Za przykład mogą posłużyć protesty „antykapitalistów” przeciw Coca-Coli.

2. Antropologia kontrastywna

Sferą różnicowań w zakresie kategoryzacji (interpretacji) świata zajmuje się antropologia kontrastywna (konfrontatywna), której podstawy zostały założone przez Bronisława Malinowskiego. Zdaniem Raisy Chajrulliny, charakterystyczna dla każdego narodu mentalność składa się z następujących elementów: 1) z systemu konceptów kluczowych (archetypów); 2) z dominujących zapotrzebowań; 3) z wierzeń, wiedzy, stylów myślenia; 4) z ocen, norm; 5) z form zachowań¹³. Najczęściej mentalność narodowa realizuje się w kulturze tradycyjnej, w stereotypach. W tradycji na przykład kultury rosyjskiej charakterystyczne jest materialne utrzymywanie dzieci przez całe życie, podczas gdy w społeczeństwach zachodnioeuropejskich dzieci wcześniej otrzymują samodzielność, już w młodości muszą nauczyć się zdobywania środków utrzymania. Ten kontrast został wyraźnie pokazany między innymi w powieści Nikołaja Gonczarowa *Obłomow* – w scenie pozegnania młodego Stolza z ojcem.

Przy parametryzacji cech kulturowych są uwzględniane następujące kategorie¹⁴: 1) uniwersalizm versus partykularyzm; 2) kolektywizm versus indywidualizm; 3) neutralność versus emocjonalność; 4) rozproszenie versus konkretność; 5) własne osiągnięcia versus statusy przypisane; 6) naturalność versus sztuczność;

¹² Там же.

¹³ Р.Х. Хайруллина, *Лингвистика межкультурных коммуникаций*, Уфа 2005, s. 76.

¹⁴ Zob. G. Hofstede, *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, Warszawa 2000; A. Trompenaars, *Riding the Waves of Culture. Understanding Cultural Diversity in Business*, London 1993.

7) podatność na zmiany versus konserwatyzm; 8) wysoka kontekstowość versus niska kontekstowość. Stosując te parametry, R. Chajrullina porównała cechy charakterystyczne Rosjanina i Europejczyka (mieszkańca Europy Zachodniej)¹⁵:

Rosjanie	Mieszkańcy Europy Zachodniej
Otwartość na wpływy obce (wynikająca z ogromnego terytorium Rosji).	Powściągliwość przy recepcji obcych wartości, ich selekcja.
Kolektywizm, gromadzkosc (uwarunkowana trudnymi warunkami klimatycznymi).	Kult osoby.
Pierwszeństwo wartości etycznych przed prawnymi, „przepisowymi”.	Pierwszeństwo prawa.
Pierwszeństwo intuicji przed logiką.	Pierwszeństwo logiki przed intuicją.
Pierwszeństwo prywatnych relacji przed oficjalnymi.	Pierwszeństwo oficjalnych relacji przed prywatnymi (szczególnie w kulturze anglosaskiej)*.
Pesymizm, nastawienie na niekorzystny rozwój wydarzeń.	Optymizm, nastawienie na pozytywny rozwój wydarzeń.
Gloryfikacja cudzoziemców: wszystko, co rosyjskie, jest złe; wszystko, co obce (szczególnie zachodnie), jest dobre.	Umiarkowany stosunek do cudzoziemców.
Cierpienie.	Pokonanie trudności.
Neutralny lub negatywny stosunek do własnej historii: wszystko, co było w przeszłości, jest złe.	Pozytywny stosunek do własnej historii.
Wewnętrzny sprzeciw wobec władzy. Tylko silna władza jest w stanie ten sprzeciw pokonać.	Szanowanie władzy, współpraca z władzą.
Lekceważenie własności (w rosyjskich bajkach ludowych pozytywnymi postaciami są biedni, zaś negatywnymi – bogaci).	Własność jako pozytywna wartość.
Lekceważenie czasu (co znajduje wyraz na przykład we względnie ubogim systemie trzech znaczeń kategorii gramatycznej czasu).	Przywiązanie dużej wagi do czasu.

* Por. kultury protransakcyjne w opozycji do kultur propartnerskich w ujęciu Richarda R. Gestelanda: przedstawiciele kultur pierwszego typu są nastawieni na realizację zadania, podczas gdy przedstawiciele kultur drugiego typu bardziej cenią kontakty partnerskie, prywatne. Zob. R.R. Gesteland, *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*, Warszawa 2000, passim.

Ukraiński badacz Georgyj Poczepcow podkreślił, że w różnych kulturach różnie jest postrzegany czas¹⁶. W kulturze zachodnioeuropejskiej przykładanie wagi do czasu to ważny parametr zachowań, dlatego spóźnianie się jest tu traktowane negatywnie; znalazło to wyraz w powiedzeniu „Punktualność jest grzecznością

¹⁵ Р.Х. Хайруллина, dz. cyt., s. 82.

¹⁶ Г.Г. Почепцов, *Коммуникативные технологии двадцатого века*, Киев 2000.

królów”. Inaczej jest w Ameryce Łacińskiej, w niektórych krajach Azji oraz w krajach arabskich: precyzyjności ani punktualności nigdy tam nie wartościowano pozytywnie, raczej – lekceważono. Przyjście czy zrobienie czegośkolwiek nie na czas traktuje się tam jako normę. Podczas gdy Europejczycy czy Amerykanie dążą do rzeczowego podejścia do sprawy i oszczędzania czasu, w kulturach wschodnich dużo czasu poświęca się na rozmowy wstępne, o treści ogólnej, dowolnej (przy picciu herbaty czy kawy), i właśnie taki, zrytualizowany sposób prowadzenia spotkań jest uważany za standardowy. Arabowie traktują krótkie, pilne rozmowy raczej jako obrazę; z punktu widzenia na przykład Etiopczyka poważne i zasługujące na uznanie jest jedynie to, co się robi w sposób nieśpieszny, rozłożony w czasie.

Poczępcow wspominał także o różnicach kulturowych dotyczących konceptualizacji rodziny. Podał następujący przykład: przedstawiciele różnych kultur inaczej interpretują wyimaginowaną sytuację, w której osoba X jest na statku z żoną, dzieckiem i matką. Statek zaczyna tonąć. X może uratować tylko jedną osobę: żonę, dziecko lub matkę. Z badań ankietowych wynika, że w kulturze zachodniej 60% respondentów chce uratować dziecko, 40% – żonę, i prawie zero w odsetek ludzi chce w tej sytuacji uratować matkę. W kulturze wschodniej jest wręcz inaczej: 100% respondentów deklaruje, że ratuje matkę. Przedstawiciele kultury wschodniej uzasadniają swój wybór w taki sposób: człowiek zawsze będzie miał możliwość się ożenić, mieć dzieci, ale nigdy nie będzie miał drugiej matki.

Gesteland, poza przywołaną wyżej opozycją kultur protransakcyjnych i propartnerskich, wyodrębnił także inne opozycje. Zauważył, że w kulturach ceremonialnych, w porównaniu z kulturami nieceremonialnymi, o wiele większa jest waga hierarchii społecznej, presja pozycji, stanowisk, tytułów. Wśród krajów należących do kultur pierwszego typu wymienił: Australię, Nową Zelandię, Stany Zjednoczone, Kanadę, Danię, Norwegię i Islandię, zaś do kultur drugiego typu – pozostałe. Pod tym względem sytuacja kulturowa w Europie Środkowej i Wschodniej także nie jest jednorodna. Kultury wschodniosłowiańskie – w porównaniu z kulturą polską – mają charakter mniej ceremonialny. Znajduje to wyraz między innymi w większej wrażliwości Polaków na etykietalną stronę komunikacji międzyludzkiej. Przedstawiciele narodów wschodniosłowiańskich często oceniają takie zachowania jako pretensjonalne. Oto przykłady wyrażenia prośby w języku polskim za pomocą czasownika *chcieć*:

Panie marszałku, zgłaszam wniosek formalny, żeby pan marszałek z e c h c i a ł zasięgnąć rady doświadczonej osoby, zastępcy szefa kancelarii.

Szanowna Pani, liczę, że z e c h c e Pani odwiedzić poniższy link.

Dosłowne przetłumaczenie tych i podobnych wypowiedzi na język rosyjski byłoby funkcjonalnie nieadekwatne do rosyjskiego zwyczaju językowego, który nie wymaga tak zawilej formy aktów mowy. W rosyjskich odpowiednikach przytoczonych wypowiedzi czasownik *chcieć* zostałyby pominięty:

Господин председатель, у меня есть процедурное предложение: обратиться за советом к компетентному лицу – заместителю начальника канцелярии.

Уважаемая Н. Н., я рассчитываю на то, что Вы пройдете по нижеследующей ссылке.

W podobny sposób, w porównaniu z językiem polskim, niektóre niemieckie konstrukcje etykietalne są odbierane jako bardziej ceremonialne. Podaję przykład niemieckiej repliki, z którą klientka zwraca się do pracownika kwestury:

Wir möchten gerne das Geld holen [Chcielibyśmy z przyjemnością odebrać pieniądze].

Z punktu widzenia polskiego zwyczaju językowego przysłówek *gerne* ‘chętnie, z przyjemnością’ jest zbyteczny, dlatego polski odpowiednik powyższego niemieckiego zdania byłby krótszy:

Chcielibyśmy odebrać pieniądze.

Funkcja przysłówka w przytoczonym niemieckim zdaniu polega na wniesieniu do konwersacji elementu poufności, życzliwości – można go zinterpretować tak: „Jeżeli tak (jak prosiliśmy) się stanie, będziemy bardzo usatysfakcjonowani”. W języku polskim ta forma grzeczności nie jest przyjęta – istnieją inne, synkretyczne sposoby wyrażania pozytywnego nastawienia na adresata, na przykład formy deminutywne rzeczowników:

Chcielibyśmy odebrać pieniążki.

Podobne zróżnicowanie kulturowe obserwujemy w komedii klasyka literatury białoruskiej, Janki Kupały – *Paulinka*. Jedną z głównych postaci utworu jest Adolf Bykowski, Białorusin, który naśladuje maniery polskiej klasy średniej, uznawane za wyższe, bardziej wyrobione w stosunku do sposobów zachowań białoruskich chłopów. Bykowski dobrze mówi po białorusku, zna teksty białoruskiego folkloru, na przykład śpiewa białoruskie przyśpiewki, ale przy każdej okazji popisuje się znajomością języka polskiego:

Сцяпан (прысаджваючыся к сталу). Ды што ў нас чуваць? Старая баба не хоча здыхаць, а маладая замуж ісці [Co u nas nowego? Stara baba nie chce zdychać, a młoda wyjść za mąż].

Адольф (самадавольна). Хе-хе-хе! Старую трэба пшыдусіць, а маладую пшымусіць [Cha-cha-cha! Starą trzeba przydusić, a młoda przymusić].

Sposób zachowywania się pana Bykowskiego jest przesadnie uwarunkowany jego pozycją społeczną: ciągle chwali się on swoim majątkiem, podkreśla tym samym swój szczególnie status. Podobną postawę reprezentuje bohater powieści *Подросток Савенко* autorstwa współczesnego rosyjskiego prozaika Eduarda Limonowa:

Мой отец – польский аристократ, ясновельможный пан Заблудски, – произносит он значительно. – Мать, правда, подкачала – русская блядь. Одно имя чего стоит – Екатерина, Катерина... Катька...

Reakcja białoruskiego otoczenia na taki typ zachowania w komedii Kupały jest radykalnie negatywna, co ogólnie charakteryzuje nieceremonialny charakter nawyków kulturowych niższej warstwy społecznej. Znajduje to wyraz w rosyjskiej ludowej zasadzie wartościowania człowieka, wyrażonej w formie przysłowia:

Главное, чтобы человек был хороший.

Nadmierną ceremonialność w zachowaniach Polaków podkreślają też czescy obserwatorzy. Polacy są określani przez nich jako między innymi *panská žebrota*, to znaczy jako zacofani, biedni, lecz butni, pańscy, dumni z siebie¹⁷. Tak na przykład opisywał Polaków z Galicji Jaroslav Hašek:

Nawet siermiężni chłopci w karczmie przepijali do siebie miodem, mówiąc: „Czołem, panie bracie!”¹⁸.

Przesadna ceremonialność, dęte pretensje do szlachectwa sprawiają, że Polacy – w percepcji wschodnich i południowych sąsiadów – są arogancy, butni, uważają się za lepszych od innych.

3. Wartościowanie międzykulturowe

Pełniejszą informację o wartościowaniu typów kulturowych można uzyskać poprzez analizę zawartości tekstów językowych. W tym celu został opracowany materiał tekstowy zaczerpnięty z korpusu internetowego języka rosyjskiego¹⁹. Obiektem analizy były fragmenty tekstowe zawierające przymiotnik *польский* ‘polski’ – jedynie formę w mianowniku liczby pojedynczej. Ekscerpcja, która zdecydowanie nosiła próbny charakter, obejmowała tylko takie teksty, w których przymiotnikowi *польский* towarzyszyło oczywiste nacechowanie aksjologiczne. Przy tym uwzględniłem dwa parametry wartościowania: 1) domenę, to znaczy dziedzinę rzeczywistości, której dotyczy opisywany, zawierający wartościowanie fragment; 2) charakter oceny – pozytywny lub negatywny. Oto przykład:

Был концерт в Греции, в амфитеатре в Дельфе. Играл польский оркестр, очень слабый, с венгерским дирижёром – просто никаким.

W tym fragmencie tekstu przymiotnik *польский* występuje w połączeniu z rzeczownikiem *оркестр* ‘orkiestra’, mamy zatem do czynienia z domeną MUZYKA. Jeśli chodzi o rodzaj oceny, mamy do czynienia z oceną negatywną, wyrażoną poprzez grupę wyrazową *очень слабый (оркестр)* ‘bardzo słaba (orkiestra)’.

Inny przykład:

¹⁷ Zob. [online] <<http://fakty.interia.pl/ciekawostki/news/pijany-jak-polak-i-inne-stereotypy-narodowe>>, dostęp: 2.01.2011.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Zob. [online] <<http://corpora.yandex.ru/index.html>>, dostęp: 2.01.2011.

Лишь сравнительно недавно – лет 400 назад – великий польский учёный Николай Коперник доказал, что Земля движется вокруг Солнца. Передовые люди науки – Галилей, Кеплер, а в России Ломоносов – отстаивали учение Коперника. На Землю стали смотреть как на одну из планет, движущуюся вокруг Солнца в сопровождении своего спутника – Луны.

W powyższym cytacie jest omawiana sfera nauki, a mianowicie astronomia. Rodzaj wartościowania tu jest inny – pozytywny, ponieważ autor tekstu podkreśla ogromną wagę odkrycia Kopernika dla nauki, podkreśla, że inni wybitni uczeni, Galileusz, Kepler i Łomonosow, poparli teorię Kopernika, wybronili ją przed atakami sceptyków.

W rezultacie analizy tekstów z korpusu języka rosyjskiego uzyskałem następujące dane jakościowo-ilościowe (tabela 1).

Tabela 1

Liczba pozytywnie i negatywnie wartościowanych wypowiedzi tekstowych zawierających przymiotnik *польский* 'polski' w badanej próbie fragmentów

Domena	Wartościowanie		Razem
	pozytywne	negatywne	
BUDOWNICTWO	1	–	1
FILM	1	1	2
GOSPODARKA	2	–	2
IDEOLOGIA	–	1	1
JĘZYK	3	1	4
KONFLIKT WOJSKOWY	1	3	4
KRAJOBRAZ	1	–	1
KULINARIA	1	–	1
LITERATURA	7	–	7
MEDYCYNA	1	–	1
MUZYKA	2	1	3
NAUKA	12	–	12
POLITYKA	4	7	11
POSTAWY	3	1	4
PRZEMYSŁ	1	–	1
PRZESTĘPCZOŚĆ	–	1	1
RELIGIA	–	1	1
SPORT	1	1	2
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE	1	–	1
SZTUKA	1	–	1
TOWARY	2	–	2
UPRAWA ROŚLIN	1	–	1
ZACHOWANIE	–	4	4
Razem	46 (68%)	22 (32%)	68 (100%)

Jak wynika z tabeli 1, najczęściej występują trzy domeny: NAUKA, POLITYKA i LITERATURA. Przypada na nie prawie połowa wszystkich przeanalizowanych tekstów. Przy tym w tekstach na temat literatury i nauki wartościowanie ma tylko pozytywny charakter, podczas gdy w tekstach na temat polityki przeważają oceny negatywne. Ogólny procentowy stosunek ocen pozytywnych i negatywnych (68:32) wskazuje, że w rosyjskich tekstach artystycznych i publicystycznych Polska i Polacy przeważnie kojarzą się z wartościami pozytywnymi. Nasi wschodni sąsiedzi bardzo wysoko cenią polską kulturę materialną (meble, wygląd miast, kuchnię) oraz kulturę duchową, szczególnie polską naukę i literaturę (można byłoby oczekiwać lepszych notacji muzyki bądź filmu). Jednocześnie Rosjanie przeważnie negatywnie oceniają Polskę i Polaków ze względu na działalność polityczną, a także charakter narodowy. W tym drugim przypadku są podkreślane takie cechy zachowań Polaków, jak nadmierna pewność siebie, ceremonialność czy arogancja. Sumaryczne dane o czterech najbardziej charakterystycznych obszarach kulturowych przedstawiłem w tabeli 2.

Tabela 2

Liczba pozytywnie i negatywnie wartościowanych wypowiedzi tekstowych zawierających przymiotnik *польский* 'polski' w badanej próbie fragmentów – sumaryczne dane o czterech najbardziej charakterystycznych obszarach kulturowych

Obszar	Wartościowanie		Razem
	pozytywne	negatywne	
Kultura materialna	10	1	11 (16%)
Kultura duchowa	27	3	30 (44%)
Ideologia i polityka	6	12	18 (27%)
Charakter narodowy	3	6	9 (13%)
Razem	46 (68%)	22 (32%)	68 (100%)

Zakończenie

Uwzględnienie informacji zawartej w systemie języka, szczególnie w tekstach językowych, jest ważne dla zrozumienia procesów komunikacji międzykulturowej. Do zjawisk, które pod tym względem wymagają szczególnej uwagi, należą przede wszystkim fenomeny precedensowe, to znaczy teksty, wypowiedzi, nazwy, a także zawarte w nich treści, charakterystyczne dla danej wspólnoty kulturowej. Często funkcjonują one jako narzędzia symbolizacji rozmaitych treści, których adekwatne zrozumienie jest możliwe pod warunkiem, że interpretator jest w stanie oddać nie tylko tekst, lecz także podtekst kulturowy.

Antropologia kontrastywna zajmuje się porównaniem typów kultur, bazując na określonych parametrach. Także przy takim porównaniu okazuje się przydatna

informacja językowa, ponieważ wartościowanie typu kultury (swojej lub obcej) może – w sposób bardziej lub mniej transparentny – znaleźć swój wyraz w formie, strukturze i znaczeniu tekstu. Na przykładzie wartościowania Polski i Polaków w rosyjskich tekstach artystycznych i publicystycznych wykazano, że przeważają oceny pozytywne, z tym że najczęściej dotyczą one sfery polskiej nauki i literatury. Natomiast zasadniczo negatywnie jest oceniany polski sposób prowadzenia polityki.

Summary

Language and Culture in the Intercultural Communication

The subject of this article is the use of language information by the analysis of the intercultural communication processes. The author describes the so-called precedent phenomena, understood as texts, sentences (for example proverbs, aphorisms, songs), and names, which contain concepts that are especially important for a given culture, wide well-known for the majority of individuals. Precedent phenomena often function as tools for the conceptualization of experience.

Contrastive anthropology deals with comparison of the culture types; it is based on certain parameters. The language and text information gained through this comparison is very useful because the evaluation of any culture type (own or foreign) is expressed (in a more or less transparent way) by the form, structure and content of the so-called culture texts. The author analyses some Russian artistic and journalist texts and then shows the predominantly positive evaluation of Poland and Poles. It relates especially to such culture spheres as science and literature. Inversely, the Russians evaluate the Polish way of politics and national character as rather negative.